

A MAGYAR ÉJSZAKA.

— Politikai essay.* —

A magyarság ezredéves történeti útja nagy, világtalan éjszakába tévedett. Semmi fény. Mint erdőben riasztott gyerek, úgy halljuk távolból ellenséges falkák üvöltését; azt mondják-súgják nekünk, hogy a Történelem megy el mellettünk, a magyarság mellett.

Orkán-palást takarja az eget. A szélvihar időnként felhőfoszlányokat kerget felénk — nem tudjuk merről jönnek, merre szállnak — ám végigpaskolnak bennünket, hogy a csontunkig didergünk. Itt ülünk összetört, meggyalázott romok között annyi fényesség s biztató bizakodás után. Minden rosszra csuszamlik, a mibe kezdünk. A romok körül kísértetek járnak. Mint Shakespeare dermesztő tragédiáiban, test nélküli lelkek jelennek meg s «név nélküli mívet mívelnek». E kísértetek jönnek velünk, ha mozdulni merünk: mert csak mi nem vesszük észre, hogy e hazajáró lelkek minmagunk vagyunk, saját vetített gondolataink, ezért nem tudunk tőlük szabadulni. Detektív regények ijesztik olvasóikat avval a hátborzongató jelenettel, mikor a pinczében levágott emberfejet találnak meg: mi a saját fejünkre bukkanunk.

A tétova sötétben meggyötrött ember-lelkek hangja száll. Oly különös: jajgató sirás és nevetés. Mintha a magyarság éjszakájában láthatlan madarak húznának fejünk felett sebzett szárnyakon: még azt sem ismerjük meg, imbolygó sáryok vagy a haláltsejtő kuvik hangja-é? Világosság nem gyullad sem égen, sem földön. A feltörő hang mindegyre smétli: Hová, hová jutottunk, hová?

Hogy megtaláljuk min-magunkat, megeljük a magyarság

* Székfoglaló a Kisfaludy-Társaságban.

helyét, mikor a rettentő égzengésben ég-föld cserben hagyott: tántorogva kell tapogatóznunk addig, míg a lelkek mezején ásva új tárnát tudunk fajunknak nyitni.

A ránk szakadó nagy éjben lélek-próbát tenni, vivódva vallani vergődő fajtánk igazságát: ez a kísérlet itt következik.

I.

Hová jutottunk?

Hová?

A nagy Bizonytalanság birodalmában vagyunk. Ez az egyetlen igazság, a mely nem fog libegő lidérczfényként süpedő zombékba vinni. Most nyújtsuk ki az áthatlan feketeségben kezünket addig, míg más kezekre akadunk. Megfogjuk őket. Azok is vaczogva reszketnek, mint a mi kezünk. Minden oldalon csupa remegés; a Bizonytalanság Birodalmának csak ott lehet vége, a hol az ember-rezgés megáll. Közvetlen, lebirhatatlan benyomásunk az, hogy az embercsordák ma ott vannak, mint megfigyelők szerint lovak, ménesek, ha föld-rengést éreznek: valamely földöntúli ijedelem, leküzdhetetlen remegés hajtja-úzi őket, mert a föld, a rög, az a biztos talaj megcsalta őket és nem biztos többé.

Ne szégyeljük ember-millióknak ezt a földöntúli, megszűnni nem tudó reszketését, legbensőnkől jön az. A győztes népek is át vannak hatva általa s diadalmas államférfiak szavából messze rikolt. Nem csoda. Oly szakadékok repedeznek lábunk alatt, hogy — a bibliával szólva — a «csontunkba rekesztett velő» megremeg. Hindenburg emlékirataiban azt írja, nem tudja pontosan megállapítani, hogy ők öt vagy nyolcz millió oroszot öltek-e meg, de az bizonyos, hogy néha a holtember-halmokat el kellett söpörtetni azért, hogy tovább ágyúzhassanak. Egy amerikai statisztikai összeállítás a világháborúban az európai harcmezőkön elesettek számát tíz és fél millióra teszi. Vajjon nem vesszük-e észre, hogy az európai emberfajnak az a része, mely e négy-öt éves marczangolás után megmaradt, szakasztott úgy járt, mint Amundsen, ki mikor a déli sark fölfedezését elbeszéli, megdöbbenve írja le, hogy kutyáival kegyetlen hegyeken másztak egyre-egyre s mikor pihenni akartak tért, egy hóoldalba

lyukat vágta: elállt szédülettel a lélegzetük, mert e nyíláson át látták, hogy alattuk mindenütt, a merre járnak, feneketlen űr tátong: a jéghegy üres, a vékony réteg alatt az örök pusztulás szakadéka. Mi — s ti győztesek is — most eszmélünk arra, hogy a megöltek, megcsonkítottak kísérteties milliói hiányoznak az emberiség útja alól, s kimérhetetlen mélysége tátong a kinoknak, melyet ez a különös állat-faj önmagának szerzett. Ezért szédülünk mindannyian; ezért a nagy, kibeszélhetetlen ember-remegés, melyet a sötét éjszaka égmáson érzünk.

Bizonyosság s a bizonyosság nyugalma csak akkor szállhat reánk, ha az ember Gondolata le tud szállni abba a mélységbe, honnan föltör az Emberiség mondhatlan kínja. Vajon sikerül-e ez? Vajon megtaláljuk-e a történelmi rejtélynek olyan nyitját, melyen meg tudunk nyugodni? És vajon ugyanakkor a magyarság fölzaklatott helyzetét is megsejtjük-e?

Lélek-próbát ígértem föntebb: talán ez megsegít. Dolgozószobám asztaláról ha fölnézek, a szemközt való falon egy fénykép van: Rodin szobrának mása. Neve: a Gondolat. A szobrász-philosophus irdatlan kökolonczot vésett ki s abból lehunyt szemekkel rejtélyes női fej emelkedik elő: ez az a pillanat, melyről eszmélő ember magának nem tud számot adni, mikor az öntudatlanság rejtélyes mélyéből a Gondolat fölemelkedik. E szobornak Rodin mester párt is vert ki köből: egy lapos, ormótlan márványdarab, melybe szörnyen vonagló női arcz van belétaposva. Neve: a Fájdalom. E kettőt látom magam előtt s talán látják mások is velem, kik nehéz gyötrések iskolájában tanulták jól meg azt, hogy e világon minden jelentéktelen dolog világos, de minden nagyra sejtelmes titkok árnyékvetése száll.

Módszerem igen egyszerű s ellenőrizni könnyen lehet. A francia Provençeban láttam, hogy párolják a virágszirmokat. Mérföldekre nyilik viola és pármái ibolya; e sok viráglevelet összegyűjtik, az illatszergyárban garmadába rakják, nagy üstökben beléhullatva megkezdődik a párolás s lassan, csöppenként, a kazán belső falán leverődik az illatessenzia. Ez a virágok lelke. Én a háború töméntelen vérvirágából s

kevés babérleveléből kíséreltem meg ugyanezt a destillatiót. Az elérhető diplomatiái anyagot s a megjelent nagy háborús emlékiratokat összegyűjtve, a világhatalom cselekedeteit s vezetőinek gondolkodását mozsárba törtem, üstbe kevertem s a felszálló párákat fölfogtam gondosan. Munkám bizonyára tökéletlen, épen oly bizonyos azonban, hogy nem én beszélek bennük, hanem maguk a letagadhatlan, az örökkévalóságba beléírt valóságok. A mint lassan lehull a párlat csepp csepp után (— a vércseppek sokkal gyorsabban hullottak egykor —) — egy s megint egy s a nagy üst fala kiizzadja őket: belőlük a Háború lelke árad.

A ki emberül emlékszik azokra a váratlan pillanataira, mikor egyszerre csak az van a fejében, hogy nagyon szeretne Valakinek valamit elmondani, de az a Valaki már itt hagyta a földet s így soha sem fogja meghallani tőlem az én közlésemet: az ugyanezt a benyomást fogja megszerezni akkor, ha a világháború vezetőinek (különösen a legyőzötteknek) hosszú emlékiratait áttanulja. Ezek mind akarnának még a Megtörténtnek mondani valamit, magyarázni, másképp állítani, kissé odébb tolni: de tragikusan lecsúszik igyekeztük, a Megtörtént már eltűnt az örökkévalóságba és soha, de soha kijavítani nem lehet. Itt érint minden emberi cselekedetet a tragédia dermedt lehellete azért, mert az verődik le szemünk előtt, hogy mindenki mást akart, mint a mit tett és senkisémet tudta, hogy mily Tett lesz abból, mi nála Gondolat volt. Ezért van az, hogy hősök és politikusok valomásai, dicsekvések és szánom-bánomok legelőször is úgy hatnak reánk, mint megriadt, kimeredt szemű gyerekek remegése: «Én nem akartam, én nem akartam».

Ezt a szót adják annak az igen tehetséges, belső lendülettel megáldott, de mindig naiv színjátészónak a szájába, a kit a történelem Szerencsétlen Vilmosnak fog nevezni s mikor az első csatateret meglátva e szavakra fakadt, — mint hallottam — elájult a vér látásától. Mindenesetre jellemzőnek tartom erre Tirpitz tengernagy vallomását. Tirpitz vaskos könyve (*Erinnerungen*) egy középiskolai stilsztának a munkája, de egy nagyészű és nagyakarátú embert vetít elénk. Ő semmiből teremtette meg élete küzdelme árán a német

hajóhadat, s mikor használni akarta, császára megtiltotta neki, mert ennek csak parádé volt a sok drágán szerzett hajó. Különös, hogy Macaulay *Nagy Frigyes*ről írt tanulmányában azt mondja el, hogy Nagy Frigyes apja, ki a porosz hadsereget kezdte szervezni, óriási pomerániaiakat gyűjtött össze drága pénzen gárdájába, de azokat sohasem akarta esatába vinni, mert úgy féltette őket, mint a bélyeggyűjtő bélyegeit. Ez az atavistikus vonás ütött ki a hajóhad-politikában, melylyel egész Angliát fölizgatta, II. Vilmoson! Ezért érthető az, hogy Tirpitz, munkája bukásán nagy keserőséggel néz császárára, átkozza hízogó cabinetjét s korbácsolja állhatatlan idegrendszerének bűneit, és mégis azt állapítja meg, hogy «a császár, mihelyt békítési kísérletei meghiusultak, belsejében megrendült; egy régi bizalmasa, ki augusztus első napjait vele töltötte, jelentette, hogy nem látott soha tragikusabb és megzavartabb arcot, mint ezen napokban a császár ábrázatát. Majd később azt jegyzi föl II. Vilmosról, hogy «nem szólt bele az eseményekbe, egyáltalán semmit sem tett s végül az egész számlát mégis neki kellett megfizetnie».

Bethmann-Hollweg, a kancellár, komor könyvében, melynek a *Betrachtungen im Weltkriege* czímet adta, bölcsészeti magábaszállással, hosszú körmondatokban fejtegeti saját eszmemenetét s végül kétszer is (129. és 191. lapon) a dolgok kényszerét kell az emberek fölébe állítania, mert annak a láncszemei vonszolták magukkal a cselekvőket. Ezen a módon az egyén egyszerre eltűnik. A németek igen kiváló, de fennhéjázó pénzügyministere, Helfferich, három nagy kötetben át okoskodik a háborúról, — gazdasági fejtegetései maradandók is felkutat minden adatot s végül a munka harmadik kötetében (*Von Eingreifen Amerikas bis zum Zusammenbruch*) arra az eredményre jut elméje, hogy «ez a rettentő esemény irtózatossá teszi a természetet, mely elkábító s érzékzavaró erővel szakadt reá élő nemzedékünkre». Az egyetlen, a ki megijed az elkövetkezendők nagyságától, az angol külügyminister, Sir Edward Grey, de őt sem vezet más, mint józan borzadás a vérontástól. Ezért mondja 1914 augusztus 7-én (*Osztrák-magyar vöröskönyv* II. kötet 152. l.) Mensdorff-

nak, monarchiánk követének a háborúról: I hate it, I hate it (Gyűlölöm, gyűlölöm) s a háború utánra ezt jövendöli: «It is the greatest step toward Socialism that could probably has been made. We shall have labour Governments in every country after this.» (Ez a legnagyobb elképzelhető lépés, mely a socialismus felé vezet: ezután minden országban munkások alkotják a kormányt.) Ellenben Schebeko, az orosz követ még 1914 augusztus 1-én is avval a benyomással jön el gróf Berchtoldnak szobájából, hogy «itt tulajdonképen csak egy nagy félreértésről lehet szó, mely az osztrák-magyar monarchia és a czár birodalma között támadt».

Végül úgyszólván az összes nagy történelmi cselekvők akkori lelkiállapotát Röntgen-sugárral kutatja át az a pompás irodalmi készséggel megírt, csábítón veszedelmes könyv, melyben egy élesszemű, élesnyelvű tárczairó adja elő — (nem hiszem, hogy mindig őszintén) — élményeit. Ezt a kitünő tárczairót gróf Czernin Ottokárnak hívják; előbb Ferencz Ferdinánd politikai segítője, majd bukaresti követünk, végül az a külügyministerünk, ki a békével próbálkozik s udvari szinfaltologatás közben beleesik a sülyesztöbe. Vallomása teljes. Magáról így szól: «A véget, mely csakugyan bekövetkezik, azt az állapotot, melybe belejutánk, én nem láthattam előre, ép oly kevésbé, mint a hogy nem látta azt előre senki sem.» Mindenkiről így: «Minden idők e legnagyobb szerencsétlenségében -- mert az volt ez a háború a szörnyű tragikum abban van, hogy alapjában támadni egyetlen felelős tényező sem akart s — az események a fejedelmeket s a nagyhatalmak államférfiait megrohanták.»

A nagy vezetők tehát nem tudják elmondani, hogy mi vezette őket, a cselekvők nem, hogy mit cselekedtek. Logika nincsen bennük. Nincs tehát más hátra, mint megkeresni magukat az eseményeket, melyek — mit Czernin is bizonygat az uralkodókon uralkodtak. Ha van a történelemnek logikája, ezekben kell lennie. Egyikök, a nagy Hindenburg ki is mondja ezt. Az ő könyve, *Aus meinem Leben*, nem árul el valamely lángelmét, írásművészetre nem is törekszik, de egy nagyszerűen nyugodt idegrendszernek s végtelen hűségnek benyomását kelti. Szerinte legalább a

hadi események «kérelhetetlen logikának voltak vaskos lán-
czolatai».

Mindaz, a mit az osztrák-magyar vöröskönyvekből el-
olvashatunk, a mit a német fehérkönyv, az angol kék könyv,
a francia sárga, az orosz narancs, a belga szürke könyv
töredékeiből megkaphattunk, rendkívüli, majdnem phantas-
tikus képet tárnak elénk. Ha az igazi adatok, valódi jegyzé-
kek csakugyan ezt mondják majd, akkor meglepő az ered-
mény's feledhetetlen. Nem arról beszélek most, a mi úgy-
nevezett véletlennek látszik: ezek epizódok lehetnek. Még
Hindenburg is, a kinek megbízhatóságára jól esik hivatkozni
s kit phantasia soha el nem ragad, bevallja: mind a három-
szor egy hajszálon múlt, hogy a középhatalmak (németek) az
egész belga, az egész szerb s az egész román hadsereget el
nem fogták. Ha még egy lépés sikerül, teljesen végük van.
De ez az egy lépés soha sem sikerült.

El kell hinnünk, hogy ezek ha ugyan igaz — nem
voltak perdöntő események a világ-viaskodásban. Magukat a
főeseményeket nézzük. Megdöbbenek. A világ legfőbb, leg-
gyilkosabb eseményei nem egymásból következnek, nem egyik
szüli a másikat, hanem párhuzamosan haladnak az Ūrben.
Nincs ok és okozat; nincs logika.

A mi emlékezetünk olyan, mint nagy roham után betegé,
alig tud visszaczammogni a válságot közvetlen megelőző időre.
Pedig azok a földalatti szénsavbuborékok, melyekből a világ-
mészárlás kirobbant, mind a háború előtt gyűltek össze.
Bethmann-Hollweg a maga száraz komolyságával, methodikus
méréssel azt állapítja meg, hogy már 1914 előtt az európai
béke kibonyolíthatatlan halálos hálóba volt belekeveredve s
ezért belső nyugtalanság («Unrest») szállt meg mindeneket.
Helfferich a gazdasági szövevényeket bonczolva, arra bukkan,
hogy «milliónyi kis surlódás hozta létre a legnagyobb hábo-
rút, mely valaha a világot dúlta». Ezért már a békében is
nem egymásból fakadtak a háború okai, hanem mindegyik
Fatum külön-külön ment a maga útján. Ha szabad chemo-
physikai hasonlattal élnem, Európa állapota a radiumhoz volt
hasonlatos, melynek folytonos, meglepő energia-özönlését az
elmélet azzal magyarázza, hogy atomainak egy része szétrob-

ban s beléütközik ép atomjaiba: innét a hallatlan erő kifejtés. Ugyanezt mutatta a háború. E megdermesztő tanulság annál kiméletlenebbül hat reánk, mert ott van ellenképül Bismarck gigási terve, ki először bevitte Ausztriát a schleswig-holsteini kalandba, hogy összeveszhessen vele s megverte Königrätz-nél azért, hogy szövetségesévé tehesse, mert Franciaországot kellett megaláznia, hogy ott, Versaillesban, a német egységet összeforrassza. Akkor minden egy vonalban történt, most szerterobbantak ok és okozat, béke és háború.

Ily előzmények után ne csodálkozzunk a tanulságon, mely magából a háborúból eléünk mered s tátott szájjal kiált. Gondosan lemértem ismét meg ismét az adatokat s mindig az verődött le elém, hogy e világháború eseményei párhuzamosan haladtak — a Végtelenség felé, mint Carlyle mondaná. Arra a kérdésre, hogy formálisan ki kezdte a háborút, az osztrák-magyar monarchia-e vagy Oroszország (s e kérdés körül viaskodik eddig legtöbbet az irodalom, nálunk gróf Andrássy Gyula könyve: *Kinek büne a háború?*): azt tudtam leszűrni, hogy az általános mozgósítás hirdetését ugyanazon nap dél-előttjén vasárnap, július 26-án akasztották ki Budapesten, Bécsben és Moszkvában. Ugyanakkor a nem-igaz események ugyan úgy hatnak, mint az igazak, mert a nagy Történe-destillatio egyik főzujében a kémelő-üveg azt mutatja, hogy Franciaország azért üzen nekünk háborút, mert hivatalosan állítja, hogy a monarchia Németországba küldi csapatait, hogy a francziákat támadja — a miről szó sem volt; ugyanakkor a pétervári kormány tagjai s a czár külön-külön rendelkeznek álhírek alapján.

Legizgatóbb az a pár nap, mikor a monarchia Szerbiának átadva ultimátumát (1914 július 23. csütörtök), minden hatalom békíteni akar. Indítványok, sürgönyök szállanak: már csak órák kérdése, hogy helyükre jutnak-e, — az idegek a végsőig feszülnek — embermilliók élete-halála dőlt el. Megérthetem-e ezt valaha? Megint, megint összevetettem, a sürgős sürgönyöket órák, napok, perczek szerint. Kérnék minden embert, próbálná meg ő is. Mert az én eredményem az, hogy a béke villanyszikrái keresztül-kasul szálltak a levegőben, de egyik felvevő állomás sem volt arra az áramra han-

golva, melyet épen neki kellett volna fölvennie. A történelem drótnélküli szikra-távírója elromlott, s ezért ma ne beszéljünk a «Történelem logikájáról».

Ez a csoda kezdettől végig tartott. A forradalmak egyszerre törnek ki nálunk, szomszédainknál. Hinnünk kell Hindenburg szavában, ki azt írja, hogy a császár lemondását akkor hirdették ki, mikor még le sem mondott. Tirpitz, ez az átfogó elme, kinek nagyszerű életműve, melyet megfeszített munkával akart hazájának teremteni, a német hajóhad, minden gondos találmányával és páncélpróbájával együtt semmivé lett, megható bukásában arra a lemondó philosophiára eszmél, hogy «az emberek a politikai viszonyokat túlzottan képzelik el oly szívesen logikusoknak».

A nagy, egy földrészt megrázó irtózatossá váló vérfertőző tehát logika nélkül pusztít s jelenségei legfőlegb együttjárói egymásnak, de nem okai. A ki még mindig kérlelhetetlen történeti összefüggéseket kutat bennök, töméntelen adatnak élő szava ellen, az nem jut tovább, mint én jutottam akkor, mikor a világháború megkezdődött. 1914 július 23-ikán, csütörtökön, (melyet már fönt megneveztem) a magyar pénzügyminister Budavarába fölhívta a pesti nagy bankok vezetőit. Midőn egybegyűltünk, előadta, hogy a monarchia képviselője Belgrádban ultimátumot fog általadni, megvilágította tartalmát s hozzátette, hogy a végzetes jegyzék öt órakeres adatik át. Erre az ablakon át tomboló vihar felhőt látunk, süvítő orkán tör ki, a szomszéd ház teteje megmozdul s cserepei beröpülnek a komor tanácsterem ablakán, a kertekben gyökerestől borulnak ki a fák s bent a teremben egyik lámpaüveg a másik után pattan széjjel kísérteties csettenéssel. Egymásra nézünk. Kivesszük óránkat: öt óra van. A két vihar egyszerre tör ki, Történet és Természet párhuzamosan működtek, de a szelek járását s Gieszl belgrádi útját emberileg elképzelhető törvények nem kötötték össze.

Mit tudunk tehát? Ordítsuk világgá gyötrelmes kétségünket. Nem volt még nemzedék, mely ennyi történelmet élt volna le, mint mi, mert ennyi embert ennyi idő alatt még sohasem gyilkoltak le, ennyi idegrendszerrel még sohasem sikerült nyomorékká tenni, ennyi milliárd értékét százados emberi mun-

kának még sohasem pusztították el ily tökéletes mesteri szer-
számmal: ezért egyetlen jogot szereztünk magunknak kín-
jainkkal, azt, hogy rájőjjünk a történet philosophiájára. Ha mi
nem értjük meg, nincs nemzedék, mely valaha megértse, ha
mi megértjük, megnyugodhatnak velünk együtt mind a ké-
sőbb jövők.

Ember csinálja a történetet vagy a történelem teremt ok
szerint s a hős csak név, melyet címke gyanánt ráragaszta-
nak? Semmi habozás, semmi halasztás: a problémának most
el kell dölnie. Hozzáteszem még azt is, hogy az a nagy
műveltség, mely a háború kezdetéig e földrészen összegyülem-
lett, egyúttal a megfigyelés, adatszerzés minden műszerével
felruházott s így ha ő sem tudná saját problémáját meg-
oldani, semmi valószínűsége annak, hogy késő utódok a hal-
ványodó nyomok után erre rájőjjenek.

A nagy dilemma most érett meg; a nagy nyugtalanság,
az ember-rezgés most vár csitításra. Hisz nem mi kerestük:
ő szakadt reánk. A rejtelmes sphynx utunkba állott: vála-
szol-e hát?

A történetet a hős teremti saját magából, saját képére
és hasonlatosságára. Ez volt a nagy iskolának tana, melyet
Emerson vezetett «*representatív man*»-jaival, mely Carlyle
csodálatos lelkében találta meg mélyből fellángoló tüzét.
«Heroworship»: hősimádás, ez a történelem. Walter Scott-
ról szóló essayében meg is nyugtatja Carlyle az emberiséget,
mondván, hogy «az ember nem tehet arról, hogy engedel-
meskedik annak, a kinek engedelmeskedni kell», mert — sze-
rinte — mindig fényesség után fog indulni, legyen az király,
rendjel vagy kicsiszolt tejeskanna.

A történetet, az eseményt s magát a hőst a környezet
(milieu) teremti, erény és bűn úgy állnak elő vegyi folya-
matban, mint cukor és vitriol: ez ellenkezőleg Taine nagy
tanítása s a milieu-iskoláé, mely átér a történelmi materia-
lismusba. Mint kellő talajon, kellő széljárás és klíma mellett
a narancsfa, úgy születik az emberi történet (*Philosophie
de l'art*), a faj, környezet és időpont találkozása kipattantja
azt, a mi lesz. (Az angol irodalom története. Bevezetés.)

Ember vagy külső események logikája: ki szülte világra e világháborút?

A nagy koczkarázás véget ért: mindig vakra dőlt. Sem ember lelkében, sem cselekmények kapcsában a világhatárokat nem tudtuk megtalálni, mert nincsen bennük. A «hős-imádás» is, a milieu-elmélet is cserben hagytak, mint fenti bizonyításunk megmutatta. Az éji sötétben felszerkenő ember nem tud lecsillapodni, mert okot keresni elküldte lelkét olyanok után, kik csak új kérdőjeleket hajtanak felé, mint tüskés katángot az őszi szél.

A nagy lombikot újra meg kell ráznunk. Sem emberek belső szándokában, sem külső események kapcsolatában nem találtuk meg a szilárd helyet, hol lábunkat megvethetjük e szörnyű borulatban. Még egy van hátra. Maga az eszmekör, melyet a világháború ön-testéből kifejlesztett: a háborús gondolat lecsapódása. Ez a véres tusának magából lelkedzett lelke. Lepárlása sokkal biztosabb, mint a hősöké vagy tényeké, mert az emberpróbából mindig marad salak s események összelánczolása sohasem megy erőltetés nélkül. Más az eszmék destillatiója, itt a göreb tiszta eredményt ad, de csak egyetlen föltétel alatt: ha el vagyunk elszántan határozva elválasztani egymástól a *megérthetőt* s a *meg nem érthetőt* és megnyugszunk abban, hogy a *meg-nem-érthetővel* ember megbirkózni nem tud. (Mint *Herbert Spencer* synthetikus philo-sóphiája mondja: az emberi elme a *Knowable* (Megismerhető) határáig ér s megáll ott, hol a nagy *Unknowable* (Megismerhetetlen) kezdődik).

Problemánknek erre az oldalára fordítottam legtöbb időt, ezért leszűrősemet legtovább haladt. Emberi elbizakodottsággal azt mondhatom, hogy készen vagyok vele. Mert: a világháború eszmeköre, beláthatlan csatamezőknek véres felszálló vérgőze, az óriás mérkőzés emberfeletti erőfeszítése tökéletességre verődtek egyetlen emberi fejben. Egy titán, kiben benne van a háború. Rettentő akarás, átfogó elme, hősi merés s megrázhatatlan idegrendszer; könyve maga monumentum nagyságban s elbizakodottságban egyarant. Neve: *Ludendorff*. Nem hiába mondja róla a jó-szemű és jó-nyelvű Czernin.

«hogy ő volt (utóbb) az egyetlen akarat. Gondolata harc volt, semmi más s lelke győzelem».

Ludendorff óriási haditerveket kovácsolt Keleten s Nyugaton: nagy diadalai példátlan remekművek. Legutolsó elvesztett csatája, az 1918 augusztusi marne-i hadjárat csak elő-ütközete akart lenni egy gigási haditervnek, mely Flandriában eldöntötte volna a háborút. Ép úgy készült Finnország megvédésére, Moszkva elfoglalására, a moldvai román hadsereg elfogására, mint a Kaukázus stratégiájára s az afrikai törzs-háború megszervezésére. (Mig lelki rokona, Tirpitz, mint könyvéből látjuk, Cap Grinez-ről akarta bombázni Londont.) Ezek már emberfölötti méretek.

A titán megtestesíti a háborút s a vérbe megfűrösztött államot, társadalmat, egész Európát a háború gondolata szerint akarja átgyúrni cyklopsi erővel, mint vízbe áztatott agyagot a szobrász. Mi lenne ez az ideál? Ime. (*Meine Kriegserinnerungen*. 269. l.) Az összes háborús gazdálkodásra központi hadihivatalt teremt. Ebben a teljhatalmú szervezetben három osztály. «A munka- és pótló szakosztály az ember-kérdést szervezi, a nyers-anyagosztály a nyersanyagok fölött uralkodik, s a fegyverbeszerző osztály a kikészítést veszi kezébe.» Ime az eszmény, mely kérlelhetlen erővel adja a háború lelkét.

Az okos, részleteket rakosgató Helfferich (II. kötet: *Vom Kriegsausbruch bis zum uneingeschränkten U-Bootkrieg*) elősorolja, hogy emelkedett volna a szervezkedés «von Teilangriffen zur zentralen Bewirtschaftung» (darabokban való állami beavatkozástól fel a központosított gazdálkodásig) s egy-egy példában el is éri a tökéletest s ezt már szószerint ide kell írnom: (II. kötet. 238. l.) «Megszületett a birodalmi burgonyaközpont s a hüvelyesek állami hivatala, főzelék- és gyümölcs államosítottak s központi állomás rendelkezett az ehető zsírok felett; a birodalmi főzelék- és gyümölcselosztás, valamint a czukorközpont, az állami hűsközpont és zsirhivatal mellett elrendeltetett a tojást- és halat-elosztó birodalmi bizottmány fölállítására. E szervezetek közül többen kereskedelmi feladatuk végrehajtására a haditársaságok korszorújával öveztek körül magukat, minden elképzelhető kü-

lönös terepeken, így organisalódott a savanyított káposzta, a tavi halak s az ángolna.» Ám a mint burgonya és ángolna megszerveztetett, a mint konyhai mozsarak és templomi harangok glédába állítottak s a vörösréz lejött a háztetőkről, azonképen akarta Ludendorff-Hindenburg «Hilfsdienst-gesetze» az állami anyaggá lett ember-sokaságot is felhasználni 1916-ban. Minden férfi s egy része az asszony-erőnek az állam aczél-szekere elé fogatik s mint láttuk, külön szakosztály van, mely az ember-anyagot dolgozza föl, úgy, mint a Reichsbekleidungsstelle a ruhaszövetet.

Hindenburg élte emlékiratában annyi támadás (s talán annyi átok) után is védi ezt az állam-tervet, mert szerinte a háború megkövetelt «oly egységes központi hatóságot, hol minden kiváncsolom összefut s mely minden szolgáltatást szétoszt». Ehhez szerinte rendkívüli észbeli adomány és szokatlan szervező erő kellene. Ludendorff pedig egyenest az ember-javaslat kudarczától számítja a német bukást, hazáját szidja, «hogy nincs meg benne az áldozatkészség teljessége», (262. l.), mert a vérző s koplaló ország emberfölöttire nem vállalkozott.

Elhiszszük, hogy itt van a nagy tragikum s ezért utolsó eszméinek leírásánál hasztalan álmélgodik Ludendorff azon, hogy lángeszüen megtervezett stratégiai harapófogói nem csukódnak össze, mert a drótsövényeken s minden poklokon áttörő német roham-csapatok először kieszik az ellenség bőséges élelmiraktárait s csak azután ölik tovább a francziát, amerikaiit vagy szenegált.

Megállhatunk. A hullá-hegy tetején állunk: ágyúk, géppuskák, tankok emberirtó zengése megszakad. Füstjük lecsapódik. Nincs tovább. Az apokalyptikus jelenség maga magyarázta meg önmagát és eszményét. A tükörkép teljesen látható, mint magnesium-fáklya lobbanásakor a cseppkőbarlang phantastikus boltíve.

Lehúnyom szemem a nagy fényességtől. A világháború lángtól lobogó lelke süt reám. Nem álltatás: ez Ő. Nem kendőz, nem tettet: szava halott-ébresztő érczes trombita.

És ugyanekkor egy physikai tünetem megy végbe bennem. Ama nagy elemi jelenségek közül való, melyek kéret-

lenül magukkal sodorják az idegzetet. Ha merőn, sokáig, megfeszülten nagy vörös karikát nézek fehér papíron, mihelyst félre fordítom szemem, a papír másik felén ugyanakkora zöld folt tűnik elém. Ez a zöld karika nincs a papírra festve, csak az én szememben van, szemidegeim káprázata varázsolja elő: ez a complementaris színek tüneménye. Egyik szín megkívánja a másikat: össze vannak kapcsolva. A háború-szülte ember-gondolat, a titán eszménye nem okot magyaráz, nem rejtélyt old meg, hanem láthatatlan ellen-gondolatot, ellen-ideált vonszol magával. Ez az ő világtörténeti complementaris színe: egyik megkívánja a másikat, össze vannak kapcsolva.

Ha az ember-anyagnak parancsoló meggyűrűsát, törő-mozsárnak, ángolhálnak, hadi erőnek, ferfi vérnek kérlelhetetlen beszolgáltatását, központi felhasználását megfordítom: a fehér papírnak túlsó felén, kimeredt szemeim előtt, megjelenik a *communismus*. Csak a tengelyt kellett megfordítanom, a forgató kereket felülről alólra tenni s végzetes pontossággal megvan minden. A bolsevizmus: ez Ő. A háborús gondolat megszülte ellen-képét s meg-nem-kérlelhető ember-feszítése e kérlelhetetlenségben véget ért.

A látomány nem foszlik széjjel, hiába riogatjuk. A háború gondolatának, a titáni eszménynek nagy tragœdiája ez. A hatalmas szerkezetből a communismusnak csak az «állam» szavát kellett kitörnie — (az elbukó félnél ez hamar kitört) — s minden készen volt, az enyém-tied eltörlésétől az egyéni akarat letaposásáig. Nemcsak a külső összezúzásban van hasonlóság: hiszen hogy Ludendorff neki megy a bialowjesi őserdőnek s kivágja fáit, ez nem különbözik attól, mint mikor a proletár derékbe törte a hüvösvölgyi nyurga cserhajtasokat s gyökerét forgatta ki a svábhegyi ültetvényeknek. Hanem ott van a mély összefüggés, hogy az egyik nagy művü gondolat-organisatio, ha kiérik, nem tud tovább haladni, hanem önmagának visszajára fordul. Ez az Ananké a görög szomorújátékban. Ezért gyűlölte ösztönszerűen a háborút az aristokrata Sir Edward Grey.

A ki egyszer megpillantá ezt: az nem tudja lerázni magáról igazságát, mely idegrendszerünk legmélyéig jár, mert égő határral jelzi azt a rejtett réteget, melyen túl az emberi

elme soha nem hatolhat. Innét visszaborul, mint tenger, ha elérte dagályát. A természet bennünk s rajtunk kívül egyformán dolgozik. Kiki lekottázhatja ezt a nagy áriát, de ne tegye azt a mi magyar próbánkból, mert nálunk katonai megszervezést s communista-gazdálkodást az apró kijátszás már előre tökéletesen átyukasztott, hanem figyelje ezt a nagy erőfeszítések nagy hirdetőiben.

A mi a physikai laboratoriumban mindig sikerül, a mire a történet talán még sohasem adott lehetőséget, arra most az egyszer itt van az alkalom: megtehetjük az ellenpróbát. Mindez megtörtént már. A régi Görögország ragyogó műveltsége így ment tönkre, mint a hogy most --- hitem szerint --- Európa összes népei, legyőzöttek és diadalmasok a földön fekszenek, (A háború legelején ezt a benyomást jegyeztem föl magamnak: «Ázsia kiégett a felekezeti harcban Európa javára, Európa kiég a faji harcban Amerika javára.» Vajjon nem lesz-e így?) Hellast ez a catastropha a harmadik peloponnesusi háborúval érte. Akkor, mint most, mindegyik fél azt állította, hogy a másik kezdte a háborút. Akkor, mint most, egy kis balkán-zavar miatt lobbant fel a veszedelem: az albániai Durazzón vesztek össze. Akkor, mint most, a mérkőzés megkezdésekor a vezérek (*Principles*) hirdették, hogy mire téli szállásra mennek s a levelek lehullanak, vége lesz a csatának s tartott kegyetlen tizenhét éven át, míg --- mint egy erjedő seb kietta Hellas egész nagyságát, mely többet helyre állni nem tudott s előbb macedóniai Fülöp, majd Roma tette rá lábát. Akkor Athénnek hívták azt a Németországot, melyet a «szövetséges hatalmaknak» szét kellett rombolniok s ez sikerült is oly mesterin, hogy végül mindegyik görög államból elvándorolt az arany- s ezüstpenz.

Hellas harczeit, bukását, erőmegfeszítését s gyászát akkor megmérte valaki. «A múzsák mosdatlan szájú gyermekének» hívták; mi magyarok oly szerencsések vagyunk, hogy megmentett darabjait Arany János tökéletes átültetésében birjuk; Aristophanes, a kinek merész trágársága alatt ott van a költők lángelméjének csodás sejtése. Otromba, vaskos tréfákat ír le, ám repülni kezd s míg végig éli hazájának nagy tragédiáját, röptében az akkori háborús gondolat, s minden vál-

tozás a szívébe szökellik. Röpül. Ganaj-bogáron felszáll Felhó-kakukvárba (mely alatt a siciliai hadi expeditiót kell érteni, úgy mint most a Zeppelinek s U-hajók kalandját), meghallja Zeus királytól, «hogy zeng a madár, behinti mézzel az egész pagonyt». Megmenekült darabjain először a harczkészség esattog. Majd párttusa jön s közzgazdáinknak ide írhatom, hogy a *Lovagok*-ban *Kleon* demagog így fenyegeti meg a nagyszájú hurkagyárost: «Busásan meglakolsz ezért, ha majd szorit a nagy adó. Mert a gazdagok közé sietek beírni neved.» A következő darabokban mind sürgetőbb erővel lép föl a békevágy: békét-békét! A türelmetlenség fokozódik. Egyszerre csak a hadi nyomorgatás, sarczolások végén ijesztő erővel pattan elő — a communismus gondolata. Természetesen léha satyrává torzul nála: legelőször a nőket teszik közösekké a *Nőuralom*-ban s ezek közös férfiakra vadásznak. — A vég közelg. Utolsó darabja *Plutos*. A színház ekkorra már úgy lerongyolódott, hogy a *Békák*, *Darazsak* drága chorusait mellőzni kellett, a nagy színpadi emelőgépet sem lehetett alkalmazni (melylyel egykor Sokrates philosophiát figurázta), hanem megjelen a hadi gazdagság, a vak *Plutos* köntöseben: «Nincs kedvem újra látni» — mondja: a gazdagság rosszaknak jutott: menjünk vissza a paraszti röghöz, a kis szőlőbe. S fellép *Peneia* (a Nyomor), hogy hirdetné, hogy egész Hellas tönkrement.

Siralmak völgyéből kereng a mi eszmélésünk is a nagy Bizonytalanság Birodalmában. Sem emberek lelki szándékából, sem külső események sorából nem tudtuk lepárolni a történelem titkát, melyet e vilázzengésben milliónyi sóhajtó lélek keres — s nélküle nem tud megpihenni. Mikor pedig a háború lelkétől lelkedzett eszményét, titáni gondolat-szervezését kutattuk, arra jöttünk rá, hogy — mily csoda! — az az államfenntartó organisatic a communismusban ér véget s ezért a megfeszített gondolat, a titáni ideál úgy játszik velünk, mint apály s dagály. Mélyebbre jutni nem tudünk, a történet titkát, történet philosophiák vágyódását nem találjuk meg, sem mi, sem az utánunk következendők — soha.

Itt semmi kétség. A világháborúval az emberiség egy új benső megroppanáshoz érkezek. E benső összeomlásoknak.

melyeket mindig nyugtalan lelkendezés előzött meg, végeredménye mindig, de mindig az lett, hogy az ember ott hagyta izgató ábrándjait, megtanulta (— «oh minő tanulmány! — mondaná Arany) lelkének kiszabott határát, s a Végtelenségből visszahúzódva, apró, véges, de kézzelfogható új munkához fogott. A nyugalmat csak az hozta meg. Nem könnyű ez. Az ember-sors kegyetlen sors. Eddig is ez volt, ezután is az lesz.

Ily robbanás esett a lelkekben, mikor a görög philosophia épülete összedőlt. Ily robbanás, mikor Galilei-Keppler megértették, hogy nem vagyunk a mindenség közepe, hanem csak egy kis, kialudt csillag, melyet milliónyi gondjával hátán a világűrben vonszolnak rejtelmes erők. Ugyane zuhanással tört össze a scholastika mesterei épülete, hogy verulamii Bacóval az inductio révén természettudományi fölfedezésekre vesse magát. És az új, forradalmi robbanást megint meghozta Kant, megtanítván, hogy Tér és Idő csak bennünk vannak s minden mi túl van rajtuk, a dolgok lényege, soha emberi elmébe belé nem férhet. Mind a kísérleti tudományok levonták a kijózanodások nagyszerű következményét: itt az «Unknowable» («Megismerhetetlen») következik, mondotta Spencer, mi ezen túl van, sohasem fogjuk tudni (*Ignorabimus*), írta Du-Bois Reymond, a physiolog.

Csak a történet hitegetett minket, hogy hősök iskoláján, vagy milieukön, cselekedetek logikáján, fölfedi nagy titkát. Innét a rettentő, ösztönös izgalom, mikor a történet véres rögeit járjuk. Innét a mi nagy katastrofnánk minden időkre harsogó megtudása: az emberiség sohasem fogja megtalálni a történelem végső erőit, ezért felháborgott lelke csak akkor csillapul, ha véges s szorgos munkáját ezzel a vérszülte, kíntermette igazsággal folytatja.

Ekkor, de csak ekkor indulhat újra a reá borult rettentő éjszakában, nagy pusztuláson, a Bizonyosság Birodalma felé. A bölcsészet történetében ezt a nagy kanyarodását az ember-léleknek így mondja el Lewes (*A philosophia története*, II-ik kötet) hősies lemondással: «Újra tanui leszünk hatalmas harczoknak és szomorú vereségnek: figyelemmel fogjuk kísérni újra haladását azon kiterjedt, de meddő kísér-

letnek, melyet az ember fölséges vakmerősége megújított századokon keresztül. El fognak ismét előttünk vonulni nagy elmék és nagy remények, meg fogjuk figyelni újra, mi nyomot hagytak hátra a pusztaságban, melynek látszó tenésztete a délibáb játéka csupán, e pusztának nincsen gyümölcse, nincs virága: száraz, illattalan és néma — de végtelen, félelmetes és elragadó».

II.

A fölzaklatott magyar lélek vajjon hol találja meg bizonyosságát s önmagát?

Mikor a physika megtanulta, hogy az alchimia lombikjait el kell dobni és soha arra rájönni nem fog, hogy mi a nagy természeti erők lényege: akkor elkezdte mérni-lesni a rejtett energiák külső tüneteit, azokat rendezte, hogy leigázhassa őket. Nekünk sem lehet a nagy kiábrándulás után más útunk, hogy el tudjunk támolyogni a virradat felé.

1918 júliusában lelkileg összetörve jöttem meg Schweizből. Senki nem mondta, de minden égi s földi jel azt súgtabúgta, hogy elvesztettük a háborút s még sokkal többet.

Egyik hírlapunkban keserű prophetiával tettem közzé, hogy «a magyarság hősiessége ki fogja birni a háborút, de vajjon kibirja-e a békét». Akkori erjedő töprengésemből az az egyetlen bizonyosság maradt kezeim közt, hogy ez a háború nem kezdődhetett 1914-ben; ez már régebben folyik.

Mint sebzett őz nyomát a friss havon, visszafelé úgy követtem. Honnét indult el hát? Ma nagy elégtétellel látom, hogy két politikus ugyanarra az időpontra érkezett vissza, mint akkoriban — más ösvényen át — én. Megállapításom szerint a világháború külső tünetei 1890-re vezetnek vissza; csak itt áll meg a vérnyom; időpontja az, mikor Szerencsétlen Vilmos phantastikus elbizakodottságában elcsapta Bismarekot s fölmondta azt a titkos szerződést, mely Oroszországot mindenkivel szemben (még velünk szemben is!) Németországhoz kötötte. Evvel a nagy medve elszabadult lánczáról s a francia kakassal találkozott, Németországnak

most már csak nőnie, dolgoznia s császárjának szavalnia kellett, hogy a bűvös kört bezárja körötte — Anglia.

Ez volt föltevésem a nagy lavina megcsuszamlásáról. A görgeteg aztán ment a maga útján.

Ma elégtétellel látom, hogy a fizikai mérés másokat is ugyanide vezetett. A most elhalt Friedjung utolsó könyve, *Das Zeitalter des Imperialismus* első kötete, ugyanezt a kiinduló tényt s időt jelzi. Még fontosabb volt rám nézve Tirpitz vallomása, ki azt mondja, hogy mikor az elküldött, beteg Bismarcknál volt, ki gummivánkosokat rakott neuralgikus arczára s tolókoesiban vitette magát, azt mondta neki: «Die Lösung des Rückversicherungsvertrages mit Russland wäre das furchtbarste Unheil gewesen.» (Az orosz viszontbiztosító szerződés felmondását a legborzasztóbb szerencsétlenségnek tartotta.)

Innét a végzetes görgeteg már nem volt megállítható. A tragödia classikus szabályai szerint a hős nagy tulajdonságainak túlzásával ellentétbe jut a világrenddel s az maga alá temeti. Németország mennél jobban nőtt s mennél izmosabbnak hirdette magát, annál kérlelhetetlenebbül gyűjtötte maga körül — mint Donneristen a kalapáccsal — a vésztiósló fellegeket.

Három külön hangnemben énekli ezt három külön figyelője az időknek. Érdemes őket meghallgatni, mert csakugyan megértetik velünk, hogy egy régi folyamat folyik le itten, mely nem a világháborúval kezdődött s ennél fogva nem is végződhetik vele. Ez az a biztos fogantyú, melybe a ránk borult sötétben a magyarsagnak belé kell fogódnia.

Az egyik hang a gazdasági világból való. Bismarck ideje óta nem volt év, hogy német tudósok, reichsrathi elnökök meg ne jelentek volna külföldi felolvasásokra, hol előtárták: mily gyorsan fogja a vas-, a szén-, aczéltermelésben a német munka lebírni Angliát s a nagy Amerika Egyesült-Államait. Ezt jól meg is tanulták — Angliában és Amerikában. Hogy mennyire szólani kellett ennek az áriának, arra semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy még most is, a bukás után, az okos Helfferich sem bírja megállani s már első köte-

tében (*Der Weltkrieg*) el kell mondania, hogy «nyersvas-termelésben 1903-ban először multák fölül a németek 110 millió tonnájukkal Angliát, s a háború nélkül már a dupláján volnának, köszénben pedig Anglia büszke számait már-már utolérték». Kereskedelmi hajókban második helyet verekedtek ki. Csoda-e, ha a túlsó partról lord Roseberry így szavakat hallat: «mint a tenger a gyöngé partot, úgy mossa alá Németország gazdasági erélye Angliát.»

A politika más változásban, sordinot téve, ugyanezt zengi. Czernin könyvében ez olvasható (*Einleitende Betrachtungen*): «Emlékezem arra a találó leírásra, melyet egy semleges állam kiváló politikusának szájából hallottam. Ő egy amerikai gőzös fedélzetén utazott s az útitársaságban többek között ott volt egy előkelő német gyárparos s egy angol. A német szívesen és sokat beszélt, lehetőleg nagy hallgatóság előtt előszeretettel fejtegetve Németország föllendülését, a német nép föltartóztathatatlan terjeszkedési törekvését s azt, hogy az egész világot át kell itatni a német culturával; elősorolta mindezen irányban való előretörésüket. Leírta a német kereskedelem nekiindulását a különféle világrészekben, meg is nevezte a helyeket, a hol már ki van tűzve a német zászló, fejünkbe verte, hogy a «Made in Germany» az a szó, mely meg fogja hódítani a világot, meg is kell, hogy hódítsa s nem mulasztotta el közölni azt kellő nyomatékkal, hogy mindezek a nagyszerű tervek szilárd alapon vannak megszervezve, mert katonailag is alá vannak építve (untermauert). Ez németül volt. S mikor elbeszélöm a csöndesen ott üldögélő, mosolygó ángolt kérdé, hogy: «Mit szól mindezekhez Ön?» — az így felelt neki: «Nekem nem kell beszélnem, úgysis tudom, hogy a világ a miénk.» Ez volt — angolul.

A harmadik hangszer még gyöngédebb áttételben ismétli meg az alapmotívumot. A költészet bájával van általszöve. Az elmúlt évtized legnagyobb költői alkotásából Romain Rolland *Jean Christoph*-jából veszem idézetem. Egy Istenkegyelméből való nagy poéta szól itt, ki a teremtés ősforrásából iszik, friss virágot hoz, mint kakukfüvet a rét s nemcsak photographál folyton, mint annyi más. Jean Christoph negye-

dik kötetéből (Le Revolte) a második fejezet bevezetését, mikor a német cultura minden sarokból szólni kezd, egészen ideírom. (Egész Európa ezt hallotta folyton.)

«Reinharték kis szobájának belseje épen oly gemütlich volt, mint ők maguk. Ez a «Gemüt» egy kissé sokat kotyogott — ez a «Gemüt» mindenféle felírásokat viselt. A bútorok, az edények, a konyhaszerek mind beszéltek, ismételték mondókájukat a kedves vendégnek, nem engedték el ezt az örömet, kérdezősködtel egészségéről, gyöngéd és erkölcsös tanácsokkal halmozták el. A kanapén — mely egyébként rettentő kemény volt — kis vánkos terpeszkedett, mely barátságosan suttozta: «Nur ein Viertelstündchen.» A kávécsésze ragaszkodott ahhoz, hogy az kiáltsa: «Noch ein Schlückchen!» A tányérok messziről hirdettek a konyhának egyébként feddhetetlen erkölcsait; az egyik az volt: «Gondolj mindenre, máskép ne várokozzál semmi jóra.» A másik azt beszélte: «Gyöngédség és hála mindenki előtt tetszetős. A hátlanság nagyon rút dolog.»

Ha nem dohányzott is az ember, a kandalló párkányán mégis megnyikkent egy hamutartó: «Ruheplätzchen für brennende Zigarren.» Kezünket akarjuk mosni. A szappan máris kiált: «Für unseren lieben Gast.» S a törülköző, melynek igazán semmi köze nem volna a beszédhez, mégis kötelességének tartja, hogy ő is mondjon valamit, a mi igen-igen okos, de bizisten sehogy se vág ide, mondván: «Morgentund hat Gold im Mund.»

Az ember már félt megfordulni a székén, hogy más hangok ne támadjanak reá, melyek a szoba minden sarkában leskelődtek. Kedve lett volna (Christophnak) rájuk kiáltani: «Kis szörnyetegek, fogjátok be a szátokat, hiszen az ember saját magát se hallja már». — Pedig az itt lakók jó emberek voltak, még unalmasoknak sem mondhatók, értelmesek és izléstelenek. «A német culturában minden meg volt — mondja másutt — csak a cultura hallgatása hiányzott belőle.»

A három hangnem egy accordba csendült. Szénbányák számadása, politikus és költő, még a hamutartók és törülközők is, egyet jelzenek. Jelzik azt, hogy a sok kiáltástól a nagy lavina megindult, az egész hőmezőt viszi magával,

csak azok nem látják, kik rajta vannak. Mi mind rajta voltunk. De legkevésbé látták azok, kik vezetni akartak bennünket a csuszamló gleccseren.

Az öreg Bismarck politikai végrendeletében (*Gedanken und Erinnerungen*. II. kötet XXI. fejezet) azt mondotta: •Minden bizonynyal a jövőben sem lesz elegendő a hadikészség, hanem helyes politikai látás is kelleni fog ahhoz, hogy a német állam hajóját átvigye ellenséges szövetekezések áramlatain, melyek földrajzi fekvésünknel s történetünknel fogva ránk leselkedhetnek. Kedveskedéssel, gazdasági borraivalókkal a jövőben várható veszélyeket nem lehet leszerelni, hanem egyszeri barátaink mohóságát s azt a számításukat, hogy gondterhelt szükségünkre pályázzanak, csak növelik. Én attól félek, hogy a mostani császár által megkezdett úton kis és szeszélyes hangulatoknak áldozzuk föl a jövőt.» (Ezért mondhatlan dühe II. Vilmos ellen, melyről Tirpitz beszél, melyet azonban csak akkor ismer meg a világ, ha politikai végrendeletének harmadik kötetét is kibocsátják rejtekéből.)

Ennek a nagy lavina-levalásnak s vele a német gleccser láthatlan megesúszásának képe feledhetlen körvonalakban áll szemünk előtt, ha akár arra gondolunk, a mit Tirpitz mond el, hogy II. Vilmos hogyan rajzolta maga a hadihajókat, s minden kérés ellen, hogyan hozta azokat mindig nagy lendülettel nyilvánosságra, sőt magát az angol királyt, VII. Edvárdot hívta meg dédelgetett hajóhadának tüntető megmutatására, — akár pedig elolvassuk II. Miklós czárral való levelezését. Hogy e könyv (*Briefe Wilhelm II. an den Zaren 1894 1914.*) mennyiben hiteles, nem tudom, de minden valószínűség a mellett szól, hogy az angol levelek eredetiek. Ha ez igaz, akkor ez az elbájoló, nem köznapi tehetség: II. Vilmos, egész életében ragyogó szentjános-bogarak után kapkodott s a földet nem látta soha (talán a sok tömjénfüst miatt mondaná Czernin). Folyton phantastikus tanácsokat ad az orosz czárnak, többek közt belétanácsolja a japán háboruba is, hol biztos győzelmet lát szárazon s vizen. Önmagát «az Atlanti-óceán admiráljának» s a czárt «a Csendes-óceán tengernagyának» nevezi el, a mihez csak az a csekélység kellett volna, hogy az angol meg a japán

hajóraj eltűnjék a világból. — Mikor egy angol minister tapogatózik nála angol-német szerződés iránt, legelőször is a czárral közli azt. A negyedik levéltől kezdve folyton Japán s a sárga veszedelem ellen akarja megmenteni Európát, — aminthogy ezt rögtönzött festményben is kiadta.

Nem ok nélkül hozom föl éppen ezt. Nem sokkal a simonoseki béke után, mely 1895-ben a japán-kínai háborút befejezte, jártam San-Franciscoban. A Csendes-tenger ott már Japánra emlékeztet, a Tamalpas hegyén törpe japán fenyők nőnek s a felkelő nap birodalma arra árasztja szét szülőtteit a két nyugoti földrész felé. Sárga-arczú, mandula-szemű hazatérők, kik Németországban rakodtak meg tudással mint a méhe mézzel szálltak hazafelé: már érezték szerelmetes hazájuk közelségét. S ezek a német-tanultak, mikor ott meghívtak minket nemzeti dőzsölésre s pezsgő mellett puhahéjú rákot s uborkát etettek velünk: valamely nagy, rejtett német-irtózást árultak el nekünk. Nem értettem. El is felejtettem. Ki emlékezett akkor arra, hogy mikor Japán Kínával állott harcban, a német kormány jegyzéket intézett hozzá, melyben orosz érdekek szolgálatában Japánt segített megfosztani győzelme gyümölcseitől. A mandulaszemű sárga ember összeszorította öklét s keleti lelkének csudás mélyébe szállott. Emlékezünk-e most már arra, hogy mikor a világháború fürgetege ránk szakadt, hogyan vártuk mindnyájan az orosz ellen Japán segítségét. Berlinben is tüntető tömegek vonultak hangos szóval a mikádó követsége elé s éljenezték a sárga szövetségest. A japán követ hallgatott. Nehány nap múlik s megjön Japán hadüzenete a középhatalmak ellen. E hadüzenet szövege szóról-szóra ugyanaz volt, mint ama német jegyzéké, melyet 29 évvel azelőtt a császártól a mikádó kapott. Ők nem felejtettek el semmit. Mi nem láttunk semmit. Hanem úsztunk a megindult hómezőn tovább.

Végkövetkeztetését e nagy, kozmikus folyamatnak Tirpitz egy háboru alatt kelt levelében (1914 szeptember 26.) így írta föl magának. «Nem szép. De az egész mégis elkerülhetetlennek látszik. Egy föltörekvő Németország nem kellett senkinek.» Mi pedig kettős tanulságot vájtunk belsőkbe. Egyik azt mondja, hogy mert e világtörténeti folyamat nem

1914-ben kezdődött, hanem jóval előbb, azért nem is végződhetik a világháborúval, hanem jóval később. Másik az, hogy Magyarország barmit tett volna, ebbe a világtusába ártatlanul belesodorták volna.

Igaz-e ez? Be tudjuk-e bizonyítani?

Ennél a pontnál még kicsinyég meg kell higgadnunk. Első benyomásunk nagyon keserű.

Czernin csábító könyve szerint, ha háború nem tört volna ki, jövődő uralkodónk, Ferencz Ferdinánd elhatározta Magyarország nemzetiségi feldarabolását, elsősorban a románokra támaszkodva s ehhez az eszméhez gyűlölő makacssággal ragaszkodott. Politikai barátai fűtötték ezt az eszmekeört s Czernin nagy ügyessége mellett is nagyon ügyetlenül leplezi azt, hogy - Czernin is e barátok közé tartozott. Ezért van az, hogy az ő tanúsága szerint Ferencz Ferdinánd legnagyobb ellenfelének Tisza Istvánt tartotta, mert azt sejtette, hogy ha a trónról megtámadják a magyarságot, Tisza képes lesz az uralkodó ellen fordulni. Innét van az is, hogy maga Czernin a következő vádakat emeli Tisza ellen (184. l.): «A mily nagy volt tiszteletem s becsülesem Tisza gróf iránt s vele való barátságom, mégis folytonos örökődése s beleszólása mérhetlen nehézségeket támasztott ügyvezetésem elé. Az ilyen kettős vezetésnek okvetlen előfeltétele az lett volna, hogy a magyar miniszterelnök minden kérdést az öszszmonarchia szempontjából s ne magyar centrumból nézzen. De erre se Tisza, sem más magyar nem volt képes. Tisza még csak nem is tagadta. Gyakrabban mondta azt nekem, hogy ő nem ismer más hazaiságot, csak a magyart, de magyar érdekeknek tartja, hogy Ausztriával együtt maradjon hazája: ez által a felfogása által mindent ferde világosságban látott. Egy négyszögmetért sem akart soha Magyarország területéből odaadni, ellenben Galicziának tervezett lekapcsolása ellen semmi kifogása sem volt. Inkább eltúrte volna, hogy a világ összedőljön, semhogy lemondjon Erdélyről, de Tirol sorsa úgyszólván egészen közömbösen hagyta.»

A vád még fokozódik (186. l.): «Ámbár Tiszával sok harczom volt - mondja Czernin - hivataloskodásom kevés szép emlékének egyike, hogy ezzel a ritka emberrel haláláig

igazán baráti viszonyban voltam. Sok éven át Magyarországot Tiszának hívták. Oly ember volt, kit merész, férfias jelleme, kemény elhatározottsága, félelmet nem ismerése s egyenessége messze a köznapi fölé emelnek. Egész ember, ragyogó tulajdonokkal s nagy hibákkal; kevés ilyent ismer Európa daczára hibáinak. Nagy alakok nagy árnyékokat vetnek, ám hatalmas volt ő s oly fából faragva, mint a minőkből az antik világ hőseit csinálták, kik tudtak küzdeni, de meghalni is. Hányszor vetettem szemére, hogy szerencsétlen magyar-pusztai-hazafiságával magát és minket is a sírba visz. Nem lehetett megváltoztatni, merev maradt ebben és hajthatatlan s legnagyobb hibája az vala, hogy mindvégig benne maradt ennek a kicsinyes falusi politikának büvkörében. Magyarországból egyetlen talpalatnyi földet sem akart odaadni annak idején, se Romániának, sem a cseheknek, sem a délszlávoknak. E ritka nagy ember élte rettentő tragikum. Hazájaért s népéért úgy küzdött s birkózott, mint senki más; év-év után ott állott a gáton, hogy övéit s az ő Magyarországot védje nagyszerű férfias mellével és mégis az ő merev nem engedése volt egyik főoka Magyarország széthullásának, annak a Magyarországnak, melyet úgy szeretett s melynek bukását még haldokolva látta, mikor örökre átkozott gyilkosok keze gyáván megölte őtet.»

Gróf Czernin Ottokár, ha sejtenéd, rikoltó gánasaidból hogy kél mi bennünk orgona bűgása, ha hallanád: vádjaidból hogy ébred bennünk hymnus, akkor megtudnád azt is, hogy a te összmonarchiád szempontjai hamarabb összedültek, mint a mi mágyarságunk, és hogy mi nem tehattünk sorsunk ellen, mert kicsinységünkben csak oldal-csapása voltunk egy régen megindult nagyobb folyamatnak.

Más megligyelés ugyanazt bizonyítja. Nem ok s szándék nélkül kutattam az essay I. fejezetében, hogy a világháború kitörésének pillanatában az európai magnetikus áramok hogyan viselkedtek. Mindegyik nemzet (talán Montenegro királyát kivéve, a vöröskönyv június 24-iki sürgönye szerint) majdnem természetesnek tartotta a háborút. Csak egyetlen ország vezetője tiltakozott ez ellen s ez a magyar miniszterelnök volt, Tisza.

A német-osztrák köztársaság kormánya azért sietett három vöröskönyvben kiadni a háború előiratait, hogy saját népét tisztázza az entente előtt s lehetőleg mindenki mást bekeverjen, amint kétszínű diplomatai jegyzékében alakoskodik. E három kötet (*Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914*) mindenkit leleplez, különösen a bécsi diplomácia együgyű, léha eselvéseit, csak egyetlen óriást tisztáz akaratlan — Tiszát, bár neki is eselt vetettek.

A magyar miniszterelnök, mihelyest a Bécsben kotyvasztott tervekről értesül, 1914 július 1-én külön fölterjesztéssel fordul királyához, kimondja: «Gróf Berchtold előtt nem csináltam titkot abból, hogy háborús próbálkozását végzetes hibának tartanám s érte a felelősséget nem vállalnám. Mi az elképzelhető legrosszabb helyzetet teremtjük így magunknak, az egész világ a béke megzavaróinak fog tartani s egy nagy háborút a legszerencsétlenebb körülmények között kezdenénk.» Nagy világossággal mutat rá a várakozás okosságára. A július 7-én Bécsben tartott közös minisztertanácson, a monarchia katonai és polgári vezetői között ő az egyetlen, ki tiltakozik, ki «sohasem járulna hozzá a tervezett támadáshoz, s az ülés végén, annyi rábeszélés ellenére, megismétli aggodalmait, lemondását akarja benyújtani s — mint a német jegyzőkönyv mondja végül (36. l.): «A vitatkozás végén a magyar miniszterelnök a háború kérdését illetőleg megismétli előbbi álláspontját s újra a jelenlévők lelkiismeretére appellál, hogy elhatározásukat újból gondosan mérlegeljék.» Így megy a protocollum a királyhoz. Mi mintha csak Tisza István hangját hallanánk.

Berchtold most azzal nyomja Tiszát (10. diplomatai jegyzék), hogy Berlinben elvárják a monarchia támadó lépését. Ám Tisza 8-án újra a királyhoz fordul, «Berlin optimismusa ellenére» a háború ellen érvel s lelkiismeretének kínos megvizsgálása után (— ez ő! —) nem viselheti a felelősséget a Szerbia ellen tervezett haditámadásért. Berchtold július 14-iki *Immediatvortragjában* (diplomatai iratok l. k. 19. szám) egyenest eselt vet Tiszának, mikor azt hiteti el, hogy még a mozgósítás után is lehetséges Belgráddal békés útra térni. — A július 14-ikén folyt közös minisztertanácson a minden

oldalról bekerített Tisza legalább azt akarja kimondatni, hogy Szerbia ellen nem viselünk hóditó háborút s ezt a külügy-minister ellenzése ellenére körösztil is viszi.

A rettentő koczkarázás eldölt Tisza emberfölötti tiltakozása ellen. Vágot talált. És mikor a megszedült magyarság benne kereste a harczekeverőt: nagy Tisza hallgatott. Másutt ezt jobban tudták. Még Tirpitz is azt meri állítani, hogy a Berlinben és Bécsben elkövetett diplomatiái hibákat jóvá lehetett volna tenni, ha gróf Tisza figyelmeztetésére hallgatnak. Pesten megölték érte.

Még egyetlen ponttal toldom meg bizonyításomat s akkor végére értem.

A külföldi forrásokot átböngészve azt látjuk, hogy Magyarországot alig említik; nem a mi háborúnkak tartották ezt. Az entente alig tud rólunk. Nagy szövetségesünk pedig folyton «német háborúnak» «der deutsche Krieg» nevezi. Még Ludendorff is teljes elfogultsággal bánik velünk s úgyszólván csak ott fordulunk elő, a hol három állandó ellenségét korholja; ezek: a német politikusok, a bolgár hadserevezet s a magyar vasutak. A vérpárakeltette gőz oly nagy a világon s a háborúnak annyi nagy oka volt, hogy a magyar hősiességet megérik ugyan, de a magyar politika eltűnik benne.

S most megint különös látomány kísért. Egyetlen fej van, melyet nem bírnak eltüntetni e nagy ködben sem. Valahol mindig fölemelkedik. Az öreg Hindenburg csöndesen, mélyzva beszél arról emlékezéseiben, hogy nagy hadiszállásán hányan keresték föl, az elmosódott töméntelen valaki között a «látogatások»-ban egyetlen nevet említ. «A politikusok között beszéli előszeretettel gondolok Tisza grófra, ki 1916/17 telén Pleszben meglátogatott. Az ő lényében ott volt akaratanak megtörhetetlen ereje s izzó honszerelme.» — Helfferich azzal dicsekszik, hogy megnyerte Tiszát a német gazdasági közeledés tárgyalására s (III. kötetében) a monarchia hűtlen bukását abban látja, hogy «Budapesten október 31-ikén kikiáltják a köztársaságot s megölik a volt miniszterelnököt, gróf Tiszát, a volt dunai monarchia legerősebb férfiát.» Tirpitz csak egyszer látja egy tárgyaláson, naplól-

jába 1914 november 22-iki kelettel ezt jegyzi be: «Gróf Tisza nagy benyomást tett rám, míg Berchtold, kivel Berlinben volt dolgom, homlokán hordta, hogy egy nagy semmi.» Végezetül tulajdon az a simanyelvű Czernin, ki előbb úgy vadaskodik, nem csak az ellen tiltakozik teljes erővel, mintha Tisza István harczeverő (Kriegshetzer) lett volna, hanem szíve szerint teszi ezt a vallást róla: «Ő tudott harcolni, megedződött a parlamenti tusákban, nem imponált neki senki és semmi — szavára házakat lehetett építeni hű volt, mint a szinarany.»

Próbátélelem végére ér. A rejtett energiák physikai mérése kettős eredményre vitt. A világháború folyamata nem 1914-ben kezdődött s ezért nem is végződik vele; előbből jött s későbbi fejleményekig tart. A magyarság viszont belésodródott akaratlan egy nagyobb áradatba, ezért maga nem tudhat sorsot változtatni, hanem meg kell várnia, hogy új csillagképletek új horoskopot nyissanak. Egyetlen kötelessége tehát nem az, hogy kalandok után fusson nagyzási hóortban, nem az, hogy protectio-vadászatra vesse magát a külpolitikában (pedig mily szívesen hiszi minden magyar, hogy a világ minden törvénye protectióból áll), — hanem hogy megtartsa rendületlenül magyarságát, míg betelik az Időnek teljessége.

Az a kettős tünemény-sor, melyet megjelentettem, csudálatosan összeforr s egymás igazságát emeli. A Bismarck elbocsátása óta figyelt német duzzadást kölcsönös embergyilkolással lehetetlenség megoldani. Nagy kérdés, hogy maga a háború is bevégeződött-e, hiszen 1911 óta, az első Balkán-háború kezdete óta folyton harcolnak, a nagy békecsinálásból orosz-lengyel háború lett, fogalmunk sincs róla, hogy a mohammedán világban mi forrong s ha kiszivárgó kerülő hírek görög polgárháborúról beszélnek, vajon az összebarácsolts «új államokban» nem fegyver áll-e szemben strikeolókkal s ujonczokkal egyaránt? Innét van az, hogy Európa új térképe nem állandóságot, hanem mozgó határokat jelent. A kiöntött töméntelen vér föláztatta a szilárd határvonalakat s azok igen messze vannak attól, hogy megülledjenek. Ezért ma sem Magyarországnak, sem Európának nincsenek határai s nekünk hozzá kell szoknunk ahhoz a különös gondolathoz,

hogy batáraink elindultak, de még nem tudtak megérkezni. (Ezt a meggyőződésemet bőven kifejtém a neuilly-i béke bizottságban írt kis könyvemben *Lesz-e Béke?* cím alatt.)

Az emberiség nagy bizonytalanságát így megértettük. De megérthettük azt is, hogy ha magyarságunkat meg tudjuk tartani, akkor nem lehetünk vesztesek. A fekete éjben itt az a talpalatnyi tér, melyen megvetjük sarkunkat s ha ezzel a biztonsággal fogódzunk össze, megszűnik kezünk remegése. A kísérteties éjszaka elveszti borzadályát, ha belső tűz tud kigyúlni bennünk.

Vajon fellobban-e?

Ember vagyok, ki időnként nehéz lelki borulatokkal küzdök. Kik velem együtt erre hajlamosak, tudják, hogy kint tűz a nap, emberek szorgoskodnak, semmi látható bajnak tüskéje nem bánt: és mégis ott bent elsötétül minden. Meg kell várni órákat, néha napokat, míg oszlani kezd a ború. Magyarázatul azt sejtem, hogy ilyenkor erjedve szívódnak föl a szervezetben oly gondolatok, melyek az öntudat alatt lappanganak. A leverődés rendszerint valamely kegyetlen megsejtést hagy maga után.

Ezerkilencszáztizennégy tavaszán Cap Martin verőfénye alatt európai katastrophától féltém. El is mondtam; ki is gúnyoltak érte. A háború kitörése után azt hirdetem, hogy hadisarczra s föllendülésre ne számítsunk — ezért «közgazdasági pessimistának neveztek» el. Most két éve nyáron az összeomlás réme gyötört (1918) s mikor a forradalmat s önálló Magyarországot éljenezték, a magyar bukások történetébe menekedtem. Most sem hagynak el baljós sejtéseim: társadalmunk belső harczi, szűkkörű jelszavak azt jelzik nekem, hogy egy összezsugorodó honban az emberek lelke is összetöpörödik.

De egy biztató jelem bizton mered elém s benne a sötétben megfogódom. A letiport magyarság az éji ködben kezd látni valakit, kiben önmagára ismer s kinek tüzetől belső hevülése gyulad. Ez nem kísértet: ez kísértet-riasztó való. Ez ő maga.

•Ő az, ki bejött Vereczknek szorosán. Ő az, ki zsombék között, mocsárban, sárban meg tudta várni, míg a tatárok

megint kimennek. Ő, ki Mohács után vérben, széttépve ki tudta állni, míg Európa megint fölfedezi, mert szükség lesz reá. Ő az, ki török áfiumot, osztrák elnyomást egyaránt kiállott. Ő az, ki mikor közöttünk az emberfia ábrázatában még egyszer megjelent, úgy hívták: Tisza István. A magyar nép nagyot-tűrő lelkét megtalálta benne. S a mi nemzedékünk sorsa a nagyot-türés, mint az üldözött nemes vadé.

Ha gúnyolódók mondják: «Tisza most divat», azt felelem: Tisza nem divat, ő történelem. Vallom hittet azt, hogy mindenki úgy fog a történelemben lépkedni, a hogy Tisza alakja oda bevezeti: így lesz belőle derék barát, nemes ellenfél vagy rosszmájú eselszövő.

A magyarság nem a hőst, nem a lángoló elmét, nem a sokat-tanultat látja ma Tiszában, hanem a nagyot-tűrőt. Mert ő mindig rettentően tűrt s mindig hazújáért. Egész küzködése a háború előtt ugyanazt jelenti, mint a mit Romain Roland írt Michelangelóról, ki a renaissance halálát éli meg: «Egy szomorú istenség fenyegető árnyéka jött folyton közelebb, hogy Itália gondolatvilágát elborítsa. Michelangelo érezte a tragikus óra közeledését s szenvedett fojtó félelme alatt.» Tisza írta meg először Ugrára, hogy az elkövetkezendő háborúban nem dobhatjuk védtelenül oda a magyar fiúkat. Ő viaskodott itthon a rendért s ama hatalom ellen, melyet Czernin túlságosan jól leleplezett. Ő akarta odavetni magát a háború megindult kaszas szekere elé, hogy megállítsa azt s mindhalálig tűrte, hogy megbódult elmék háborúkeverőnek tartásák. Ő hallotta magáról, hogy «önző», «hidegen számító», «szótalan», «irigy», «szenvedélyesen gyűlölő», «gyanusító», «magát bálványozó», «hazafiságra kizárólag feljogosítottnak hívó» — mindezek szavak, melyeket betűről-betűre így írt meg — Kemény Zsigmond tanulsága szerint — a negyvenes évek *Pesti Hírlapja* — Széchenyiről. És végül ő az egyetlen a levert államok vezetői közül, ki nem bujt el a végzet elől, hanem «úgy akart meghalni, a hogy élt» (így vallották a bűnpör tanúi) s azért meghalt — nekünk,

Hogy lenne életösztöv a halónak,
Béuult idegre zsongító hatás,
Reménye a reménynélkül valónak
Önérzet, öntudat, föltámadás.

Mert vannak fajok, melyek nem tudnak vezető lángelméket magokból kicsiholni, vannak nemzetek, melyek megbírják nagyjaikat, de csak egy faj van, mely öserejével megszüli az ős-tehetséget, de azt nem bírja el.

Ha Tisza lángja át tudja izzani fajunkat, úgy lobogni fog lelkünk, mint pásztortűz a sötétlő éjszakán. Ha megtudjuk tartani magyarságunkat itt s a hirtelen levált részekben, akkor az ég boltozatát kell kémlelni, míg a hajnal megint ránk köszönt.

A vegytannak egyik legnagyobb s legmeghatóbb fölfedezése az volt, mikor Mendelejeff föllállította az elemek periodikus rendszerét negyven év előtt, kimérte a sorozat ama helyeit, a hol még fölfedezetlen elemeknek kell lenniök; s csakugyan ott találják meg az utódok a galliumot, scandiumot s germaniumot. A politikai áramlás tünemény-során is ily pontosan meg van rajzolva az a jövendő, melyben a magyar «elem» megint megjelen s a magyarság újra tényezővé válik. Rajtunk csak egy múlik: hogy a nemzet nagyot-tűrő lelke kibírja ezt.

A mint e kutatás közben akaratlan előnkbe toppant Tisza s lassan a páratelt légből mind közelebb jött: úgy tünnek el sugárzó alakjától az éjszaka lidérczei. A belső hó, mely izzásba megy, megdaczol a dermesztő orkánnal. Lábunkat megvetjük a kemény magyar rögön s, a termőföld szaga átjár. Elmúlt az éjnek felelme.

Ez a mi magyar éjszakánk. Még sötét van. A gulya, ménes felhorkan a szélre, de megint lehajtja fejét. A bokorban megrebbenti szárnyát a csalogány. Mi rendületlen leszük a láthatár pirkadását, mint szerelmes, ki kedvesére vár s torkában érzi szive lüktetését. Áll néma csönd. Lehellet megszegik.

A virradat jönni fog, de ezt ki kell állani, kishitőség nélkül, rendületlenül.

HEGEDÜS LORÁNT.